

СТАНАЎЛЕННЕ НОРМАЎ НОВАЙ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ Ё ПАЧАТКУ ХХ СТАГОДДЗЯ НА АГУЛЬНАСЛАВЯНСКІМ ФОНЕ

У гісторыі кожнай мовы ёсць вызначальныя перыяды, на працягу якіх адбываецца пераход на якасна новы ўзровень моўнага развіцця: пашыраюцца межы літаратурнага выказвання і формы яго выражэння, актывізуюцца ўсе жыццяздольныя моўныя сродкі, адбываецца стылёвая дыферэнцыяцыя мовы і вызначаюцца новыя адносіны функцыянальных стыляў, а самае галоўнае – моўны матэрыял пачынае ацэньвацца з пункту погляду яго нарматыўнасці.

У беларускай мове падобныя працэсы актуалізаваліся на пачатку ХХ ст. Існуюць важкія падставы лічыць менавіта гэты часавы адрэзак зыходным у працэсе нармалізацыі, хоць, як вядома, адраджэнне беларускай літаратурнай мовы пасля доўгага перапынку пачалося ў 30-я гады ХІХ ст. Аднак на працягу ХІХ ст. моўнае станаўленне вызначалася перарывістасцю, неарганізаванасцю, малой інтэнсіўнасцю. Гэты перыяд характарызаваўся яшчэ не столькі выпрацоўкай норм ці хоць б адноснай іх стабілізацыяй, колькі першапачатковым выяўленнем напісанняў і словаўжыванняў, якія маглі б прэтэндаваць на нарматыўнасць. Праўда, назваць яго цалкам безвыніковым таксама было б няправільным: у моўнай практыцы беларускамоўных пісьменнікаў ХІХ ст., па-першае, склалася выключна важная тэндэнцыя, якая заключалася ў арыентацыі пры пісьмовым афармленні беларускай мовы на асаблівасці жывой беларускай гаворкі, а, па-другое, прайшлі першасную апрабацыю свайго выкарыстання на пісьме многія моўныя факты. Але сфарміраваны такім чынам дастаткова аб'ёмны моўны запас знаходзіўся ў пасіве, не маючы магчымасці атрымаць практычную рэалізацыю ва ўмовах афіцыйнай забароны беларускай мовы. У выніку ў ХІХ ст. адбылося толькі назапашванне моўнага патэнцыялу, неабходнага для далейшых змен.

На пачатку ХХ ст. на хвалі тагачасных рэвалюцыйных падзей сітуацыя прыкметна змянілася. Гэта перыяд, калі, дзякуючы ажыўленню беларускай літаратуры і беларускага кнігадрукавання, якія нарэшце прарваліся даволі ўпэўненым струменем праз шматлікія цензурныя заслоны, у практыцы ўжывання беларускай мовы ў мастацкіх тэкстах, у тэкстах новых жанраў (публіцыстычнага, навуковага), а таксама на старонках перыядычнага друку пачалі закладвацца нарматыўныя асновы сучаснай беларускай мовы.

Беларускае моўнае станаўленне пачатку ХХ ст. вызначаецца шэрагам спецыфічных рыс у параўнанні з аналагічнымі перыядамі ў іншых славянскіх мовах.

1. Важнай адзнакай нарматыўнага працэсу з'яўляецца характар пераемнасці з папярэднім этапам развіцця мовы.

Для большасці славянскіх моў пераход ад так званай старой мовы да новай ажыццяўляўся эвалюцыйным шляхам, пры якім адна стадыя арганічна змяняла другую пад уплывам перш за ўсё натуральных моўных заканамернасцей і працэсаў у іх узаемасувязі і ўзаемазалежнасці. Так, напрыклад, адбылося з рускай мовай, у якой агульнанацыянальная норма пачала складвацца на базе папярэдняй традыцыі за кошт паступовага ўрэгулявання адносін паміж двума моўнымі пластамі — царкоўнаславянскім і рускім. Неперарывнасцю характарызуецца і працэс станаўлення нормаў літаратурнай мовы большасці іншых славянскіх моў: польскай, сербалажыцкай, харвацкай і г.д.

У адносінах жа да беларускай мовы многімі беларускімі моваведамі праводзілася думка, што новы літаратурны варыянт беларускай мовы сфарміраваўся ў вялікім часавым адрыве ад старога, вынікам чаго сталася страта прамой і непасрэднай пераемнасці паміж старой і новай беларускай літаратурнай мовай. Суццэльна, што такі падыход да пытання пераемнасці ў беларускім мовазнаўстве паступова становіцца здабыткам гісторыі. Публікацыі апошніх гадоў сведчаць аб укараненні больш аб'ектыўнай і пераканальнай мовазнаўчай пазіцыі. Знаходзіць усё больш прыхільнікаў сцвярджанне, што, хоць і нельга цалкам адмаўляць факт перарыву *пісьмовых* традыцый, тым не менш каштоўны вопыт моўнага будаўніцтва старабеларускай мовы не мог быць назаўсёды страчаным, сцёртым і ні ў якой меры не запатрабаванай, а значыць магчыма прызнаць новую беларускую літаратурную мову спадкаемцай старой літаратурнай мовы і перш за ўсё на лексічным узроўні [Мова “Нашай Нівы”: 19-20].

На нашу думку, факт адсутнасці пераемнасці на розных моўных узроўнях і для розных тыпаў норм можна канстатаваць з неаднолькавай упэўненасцю. Так, такое сцвярджанне цалкам справядлівае ў адносінах да арфаграфіі. Арфаграфічныя нормы — нормы ўстаноўлення і, у пэўным сэнсе, штучныя. Не маючы прамой падтрымкі ў жывым моўным узусе, яны ў першую чаргу страчаюцца пры зменах моўнай сітуацыі і, як правіла, не ўзнаўляюцца ў новых умовах. Пры адраджэнні беларускай мовы, сапраўды, не было патрэбы і сэнсу рэаніміраваць старыя правілы пісьма, пасля таго, як яны больш за стагоддзе не былі запатрабаванымі. Больш лагічна было стварыць новыя спосабы і прыёмы пісьмовай перадачы жывой беларускай гаворкі, якія б адлюстроўвалі моўны стан на новым этапе развіцця. У выніку на ўзроўні арфаграфіі пераемнасць непазбежна павінна была перарвацца.

Іншая сітуацыя, напрыклад, з лексічнымі нормамі, якія з'яўляюцца дадзенымі, не створанымі, а рэальна існуючымі ў моўнай сістэме. Іх захаванасць і развіццё не звязана напрамую з кадыфікацыяй, а дэтэрмінавана самай сістэмай. Таму, гаворачы пра адраджэнне беларускай

мовы, нельга, відаць, катэгарычна адмаўляць сувязь паміж старой і новай беларускай мовай на лексічным узроўні. Ва ўсякім разе, несумненна, можна казаць аб пераемнасці ў адносінах да такой разнавіднасці сістэмных нормаў як *дэскрэптыўная* норма – фактычна нормы дыялектаў, якая з’яўляецца ідэнтычнай магчымасцям моўнай сістэмы і не адмаўляе ніводнага з сумы магчымых варыянтаў. Дэскрэптыўная норма можа затым класіфікавацца ў аснову другой нарматыўнай разнавіднасці – *прэскрэптыўнай* нормы (г.зн. нормы літаратурнай мовы, якая ўзнікае ў працэсе селекцыі варыянтаў, зададзеных у сістэме), забяспечваючы тым самым моўную непарывістасць.

Аднак у любым выпадку плаўнага арганічнага пераходу паміж старой і новай беларускай мовай не атрымалася, што вылучае яе на фоне іншых славянскіх моў.

Факт прыпынення літаратурна-пісьмовых традыцый вядомы таксама ў дачыненні да чэшскай мовы, якая пад час панавання ў Чэхіі дынастыі Габсбургаў цалкам выйшла з афіцыйнага ўжытку і доўгі час была беспісьмовай. Але яе адраджэнне пачалося са звароту да старых пісьмовых узораў, зыходзячы з асаблівасцяў якіх стварылася чэшская граматыка І. Даброўскага (1809), што звязала старую і новую мовы і па сутнасці ліквідавала наступствы часовага моўнага заняпаду [Жураўскі 1967: 369-370].

2. Працэс станаўлення норм беларускай мовы мае спецыфіку таксама ў адносінах храналогіі: ён пачаўся пазней, чым у іншых славянскіх мовах. Для рускай мовы, напрыклад, вызначальным у гэтым сэнсе перыядам з’яўляецца першая трэць (20-30-я гады) XIX ст., для ўкраінскай – другая палова XIX ст., для польскай – канец XVIII – пачатак XIX ст., для харвацкай – сярэдзіна XIX ст.

Асноўную прычыну такой затрымкі трэба бачыць у выключна неспрыяльных умовах функцыянавання беларускай мовы. Нават становішча ўкраінскай мовы, якая на пачатку XX ст. знаходзілася ў сітуацыі, вельмі падобнай на беларускую, не цалкам суадносілася са становішчам беларускай мовы. І беларуская, і ўкраінская мова ў гэты час ва ўмовах адсутнасці дзяржаўнасці заставаліся ненармалізаванымі і не выкарыстоўваліся ў афіцыйных сферах. І беларускае, і ўкраінскае друкаванае слова ў XIX ст. забаранялася і абмяжоўвалася шэрагам цыркуляраў. Аднак на пачатку XX ст. пры фактычна роўным фармальным статусе ўкраінская мова ўсё ж валодавала лепшымі шансамі для развіцця. У вялікай ступені гэта прадвызначалася тым, што ўкраінскі нацыянальны рух не выклікаў такога актыўнага непрыяцця імперскіх уладаў, як беларускі. Адносіны да праваслаўнай Украіны – гістарычнага саюзніка Расіі ў войнах супраць Польшчы – істотна адрознівалася ад адносін да Беларусі – адпаведна саюзніцы Польшчы, 18 % насельніцтва якой складалі католікі [Мечковская: 277-278]. Акрамя таго, на пачатку XX ст. самастойнасць і

раўнапраўнасць украінскай мовы сярод іншых славянскіх моў у тагачаснай філалагічнай навуцы прызнавалася па сутнасці бяспрэчным фактам, і не адмаўлялася (хоць і не віталася) думка аб яе выкарыстанні ў якасці мовы літаратуры, навукі і школы. У адносінах жа да беларускай мовы асноўныя спрэчкі вяліся наконт яе азначэння або як асобнага дыялекта, або як адной з гаворак польскага ці рускага дыялектаў, а пытанне аб магчымасці яе літаратурнага прымянення ўвогуле не ўзнімалася [Жураўскі 1973: 27-28].

У выніку да пачатку XX ст. нормы большасці славянскіх моў былі апрацаваныя ў граматыках і лексікаграфічных выданнях, а ў многіх выпадках і з'яўляліся неабходным элементам школьнага навучання. У рускай мове існаваў нарматыўны даведнік Я. К. Грота *“Русское правописание”* (1885), чатырохтомны *“Толковый словарь живого великорусского языка”* Ул. Даля (1880-1882), *“Учебник русской грамматики, сближенной с церковнославянскою, с приложением образцов грамматического разбора”* Ф. І. Буслаева (1889). У харвацкай мове на падставе канцэпцыі літаратурнай мовы, прапанаванай Вукам Караджычам, быў створаны цэлы нарматыўны комплекс, які складаўся з правапіснага даведніка (*“Hrvatski pravopis”* Броза, 1892), граматыкі (*“Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika”* Марэціча, 1899) і слоўніка (*“Rječnik hrvatskoga jezika”* Броза і Івекавіча, 1901). У палякаў выйшаў грунтоўны слоўнік сямітомны *“Słownik języka polskiego ułożony pod redakcją Jana Karłowicza, Adama Kryńskiego i Władysława Niedźwiedzkiego”* (1900 – 1919), дзейнічала *“Gramatyka języka polskiego”* А. Крыньскага (1900). У 1903 годзе Б. Швеля “канчаткова кадыфікаваў ніжнялужыцкі “аналагічны” правапіс” [Запрудскі: 8]. У ўкраінцаў існавала *“Українська граматыка”* Э. К. Цімчанкі (1907), *“Коротка граматыка української мови”* П. Залознага (1912), чатырохтомны *“Слоўнік української мови”* Б. Д. Грынчанкі (1906-1907), дастаткова шырока абмяркоўваліся (у прыватнасці на пасяджэннях Пецябургскай акадэміі навук) пытанні ўпарадкавання ўкраінскага правапісу, напрыклад, правапісны варыянт Куліша-Жэляхоўскага.

У беларускай жа мове на пачатку XX ст. не існавала ні навукова апрацаванага правапісу, ні граматыкі. Неапублікаваныя граматыкі П. Шпілеўскага і К. Нядзведзкага XIX ст. не маглі ўплываць на нарматыўны працэс, спробы нармалізаваць беларускі правапіс на пачатку XX ст. (Б. Пачобкі, А. Луцкевіча і інш.) таксама па розных прычынах не мелі поспеху. Да дасягненняў навуковага асэнсавання фактаў беларускай мовы можна аднесці толькі *“Словарь белорусского наречія”* І. Насовіча (1870), які, праўда, не прэтэндаваў на ўсеагульны ахоп беларускага лексічнага фонду, бо быў у вялікай ступені пабудаваны на рэгіянальным матэрыяле.

3. Спецыфічныя адрозненні адзначаюцца ў розных славянскіх мовах у плане той асновы, на якой пачаліся працэсы фарміравання нацыянальнай

мовы. Гэта вельмі важны момант, паколькі асаблівасці дыялектнай асновы мовы ці яе матэрыяльнай асновы ўвогуле прадвызначаюць агульны моўны патэнцыял.

На славянскім моўным полі існуюць мовы з рознымі базавымі тыпамі. Сербская мова, напрыклад, склалася на базе так званай народнай мовы, якая, згодна з меркаваннямі сучасных дыялектолагаў, асноўвалася пераважна на шумадзійска-ваеводзінскім дыялекце [Младенович: 118]. Руская мова фарміравалася на фоне своеасаблівага двухмоўя: славена-кніжнага і ўласна-рускага (паводле азначэння В. В. Вінаградава), яе нормы паступова выпрацоўваліся ў ходзе сутыкненняў розных сацыяльна-групавых узусаў і розных стылістычных школ. У некаторых мовах дыялектная аснова яшчэ да стандартызацыі падлегла пэўнай стылізацыі фальклорнага тыпу (украінская, македонская мова) або ў рамках так званага культурнага інтэрдзялекту (польская, чэшская, руская мова) [Брозович: 132].

Беларуская мова адносіцца да моў з негамагеннай дыялектнай асновай, як і мова ўкраінская, польская, балгарская, у некаторай ступені славенская. Як правіла, шлях да стабілізацыі моўнай нормы ў такіх мовах даволі працяглы, паколькі для дасягнення стабільнасці неабходны складаны працэс адбору нарматыўных варыянтаў з ліку шматлікіх магчымых.

4. Паказальным фактарам пры вызначэнні нацыянальных асаблівасцей нарматыўнага працэсу з'яўляецца таксама агульны характар стандартнасці мовы. Паводле гэтага крытэрыю беларуская мова пачатку ХХ ст. адпавядала *інтэнцыянальнаму* тыпу моўнай стандартнасці, які праяўляецца пры арыентацыі на стварэнне новай літаратурнай мовы, прыстасавання яе да новай камунікатыўнай сітуацыі, абароны мовы як сімвала нацыянальнай самасвядомасці. Чэшская мова гэтага ж часу магла служыць прыкладам *рэзістэнтнага* тыпу стандартнасці, арыентаванага на захаванне традыцый, якасцей, якія прыпісваюцца моўнаму стандарту. Руская мова па многіх паказчыках адпавядала *інтэграцыйнаму* тыпу, арыентаванаму на аб'яднанне пэўнай моўнай тэрыторыі, накіраванаму на уніфікацыю ў рамках моўнага грамадства [Барнет: 62].

Пералічаныя факты дэманструюць спецыфічнасць станаўлення нормаў беларускай літаратурнай мовы на агульнаславянскім фоне. Працэс яе нармалізацыі, распачаты ва ўмовах своеасаблівай, непрамой сувязі з ранейшай моўнай традыцыяй, пазней за іншыя мовы, у неспрыяльных сацыякультурных умовах, не забяспечаны неабходнай навуковай базай (а гэта значыць стыхійны), заснаваны на негамагеннай дыялектнай аснове, тым не менш даў свае станоўчыя вынікі. За рэкордна кароткі час на пачатку ХХ ст. была падрыхтаваная глеба для таго, каб беларуская мова перайшла ў разрад стандартных моў. Гэта сведчыць аб высокай

жыццяздольнасці беларускай мовы і дазваляе з аптымізмам ацэньваць яе гістарычную будучыню.

ЛІТАРАТУРА

1. Барнет В. Языковая норма в социальной коммуникации // Проблемы нормы в славянских литературных языках в синхронном и диахронном аспектах. – М.: “Наука”, 1976. – С. 47-69.
2. Брозович Д. Об общих и специфических особенностях узусной и кодификационной языковой нормы в славянском мире // Проблемы нормы в славянских литературных языках в синхронном и диахронном аспектах. – М.: “Наука”, 1976. – С. 128-138.
3. Жураўскі А. І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. – Т. 1. – Мн.: “Навука і тэхніка”, 1967. – 371 с.
4. Жураўскі А. І., Крамко І. І. Характар знешніх узаемаадносін беларускай літаратурнай мовы з іншымі славянскімі мовамі ў пачатковы перыяд яе фарміравання. – Мн.: “Навука і тэхніка”, 1973. – 40 с. (АН БССР. Беларускі камітэт славістаў. VII Міжнар. з’езд славістаў. Даклады).
5. Запрудскі С. М. Правапісныя рэформы ў славянскіх літаратурных мовах у XX стагоддзі. – Мн., 1998. – 24 с. (Беларускі камітэт славістаў. XII Міжнар. з’езд славістаў. Даклады).
6. Мечковская Н. Б. Зачем одному народу две азбуки? (кириллица и латинка в коллизиях белорусского возрождения) // Slavica orientalis. – Tom XLVII. – Nr 2. – Rok 1998. – S. 277-292.
7. Младенович А. Норма и книжный язык у сербов во второй половине XVIII – первых десятилетиях XIX вв. // Проблемы нормы в славянских литературных языках в синхронном и диахронном аспектах. – М.: “Наука”, 1976. – С. 117-127.
8. Мова “Нашай Нівы”. Варыянтнасць. Сінанімія. / Пад рэдакцыяй д-ра філ. навук, праф. В. П. Лемцюговай. – Мінск, Беларуская навука, 2005. – 303 с.

НАДРУКАВАНА:

Матэрыялы IV Міжнар. кангрэса беларусістаў «Беларуская культура ў кантэксце культур еўрапейскіх краін» (Мінск, 6 – 9 чэрвеня 2005 г.) / пад рэд. С. Запрудскага, Г. Цыхуна. Мінск, 2010. (Беларусіка = Albaruthenica; кн. 30), с. 65-70.